

Az emlékezet szociológiája. A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái

A tanulmány az emlékezet szociológiájának kérdéskörét tekinti át; az egyéni emlékezet társas természete, a kollektív emlékezet, valamint a múlthoz való kulturális viszonyulás kapcsán röviden felvázolja a tudományos vizsgálódás főbb területeit és problémáit. A felsorolt kérdések ma elsősorban az idő szociológiájának perspektívájából relevánsak; a szerző bemutat néhány ebből fakadó elméleti problémát, valamint felvázol néhány olyan irányt, amelyben a továbblépés lehetséges. A fenti kérdések mindazonáltal a társadalmi diskurzusban, valamint az egyéni és kollektív emlékezetek formálásában is meghatározó szerepet töltenek be, jobb megértésük ugyanis nagyban elősegíti a társadalmi lét kontinuitásának és diszkontinuitásának tanulmányozását, illetve az aktuális konfliktusok és a kulturális kötődések vizsgálatát.

Kulcsszavak: megemlékezés, kultúra, identitás, egyéni és kollektív emlékezet

Szerzői információ:

Paolo Jedlowski

Szociológus Olaszországban és az Egyesült Államokban végezte tanulmányait. 1992-től 2004-ig a Calabriai Egyetem, majd a Nápolyi Egyetem professzoraként tevékenykedett. Tanított Svájcban, a Luganói Egyetemen is. Tudományos érdeklődése elsősorban a szociológia kulturális aspektusaira, valamint a szociológia történetére irányul, jelentősebb munkái a kollektív emlékezet kérdéskörét járják körül fenomenológiai megközelítéssel. Két átfogó szociológiatörténeti mű és számos tanulmány szerzője. Georg Simmel, Maurice Halbwachs, Alfred Schütz és Peter L. Berger munkáinak olasz nyelvű kiadásait is ő szerkesztette.

E-mail: jedlowsk@unical.it

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Jedlowski, Paolo. „Az emlékezet szociológiája. A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái”. *Információs Társadalom* VIII, 4. szám (2008): 100–114.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VIII.2008.4.13>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Paolo Jedlowski

Az emlékezet szociológiája

A tudományos vizsgálódás főbb területei és problémái

A memória szó a hétköznapi, ill. a tudományos nyelvben számtalan különféle, nem feltétlenül homogén jelenségre vonatkozik. Memórián tágabb értelemben érthetjük az élő szervezeteknek, ill. a mesterséges rendszereknek azt a képességét, hogy a különböző történésekre a keletkező információk elraktározása, ill. azok struktúrájának módosítása révén oly módon tudnak reagálni, hogy a későbbi történésekre adott válaszreakcióikat a korábban megszerzett élmények is meghatározzák. Az emlékezet szűkebb értelemben az embereknek arra a képességére vonatkozik, hogy a múltbeli történések bizonyos nyomait képesek megőrizni, illetve ezekhez az emléknymokhoz a visszaemlékezés révén – legalábbis részben – hozzá tudnak férni.

Az emlékezet kérdése a 20. században a művészetekben, a filozófiai gondolkodásban és a tudományos gondolkodásban is egyaránt erőteljesen megjelenik. Ennek az emlékezetet övező különleges figyelemnek az oka a modernitás jelentette sajátos kulturális és társadalmi alakzatban keresendő: a modernitás egyrészt egy állandó változás jellemezte világot tükröz, amelyben a hagyomány szerepe leértékelődik, a folytonosság megszakadása pedig újból és újból tetten érhető; másrészt minden korábnál tökéletesebb technikai eszközöket adott, amelyek tárgyiasítják a visszaemlékezés emberi képességét, és megkérdőjelezzik annak jelentőségét. Ezekről a külön tanulmányt érdemlő okoktól most eltekintve, elméleti szempontból inkább annak tulajdonítunk különös jelentőséget, hogy memóriafelfogásunk a 20. század folyamán folyamatosan változott: nem csupán és nem annyira azért, mert társadalmi világunk arra készítet bennünket, hogy a jelenre koncentráljunk, vagy mert hozzá vagyunk szokva azokhoz a tárgyakhoz, amelyek ilyen vagy olyan formában megkönnyítik számunkra a visszaemlékezést, hanem mert maga az emlékezet – legalább Szent Ágostonig visszanyúló – fogalma mint a múlt emléknymainak tárháza vált meghaladottá, és került merőben új értelmezési köntösbe.

Mai modern felfogásunk szerint a memória nem tárolóeszköz, hanem számos, egymással szorosan összefüggő funkció tárháza. Amit ma memóriának nevezünk, az különböző tevékenységek bonyolult hálózatát jelenti, melynek vizsgálatából kiderül: a múlt soha nem „egy és ugyanaz” a múlt, mivel a jelen szülte problémahelyzetek és szükség-szerűségek alapján – egyéni és társadalmi szinten egyaránt – folyamatosan szelektáljuk, szűrjük és újraformáljuk. Amit ma emlékezetnek nevezünk, az filozófiai értelemben komplex, időleges dialektikaként fogható fel: miközben az élet áramlása rendre olyan történéseket eredményez, amelyek meghatározzák a jövőt, a jelen az, amely a múltat – annak örökségét folyamatosan átrendezve és újraértelmezve – szüntelenül alakítja. Várákozásaink és reményeink ugyancsak nagy szerepet játszanak a jövőt leginkább szolgáló alakzatok kiválasztásában.

Ami a társadalomtudományt illeti, a szociológia emlékezet iránti érdeklődése logikusan következik az emberi létproblémák múlt természetének felismeréséből. A társadalmi élet folytonossága és folytonosságának hiánya egyaránt életre kelt olyan mechanizmusokat, amelyek segítségével felidézhetjük, kiostálhatjuk, szelektálhatjuk vagy éppen feldolgozhatjuk a múlt által hátrahagyott emlékeket. Minden bizonnyal ezeknek a mechanizmusoknak a mulandó jellege és mindenekfelett mindent átható tulajdonsága (úgy tűnik, hogy az emlékezet ilyen vagy olyan formában gyakorlatilag az élet valamennyi megnyilvánulásában tetten érhető) lehet az oka annak, hogy az emlékezet tudományos vizsgálata miért fejlődött ki viszonylag későn a szociológia egyéb területeihez képest. Az emlékezet szisztematikus társadalomtudományi vizsgálata ugyanis csak valamikor az 1980-as években, Maurice Halbwachs 1920-as és 1940-es évek között folytatott úttörő jelentőségű kutatásai nyomán kezdett kibontakozni. A felvázolt kontextus mindazonáltal rendkívül sokrétűnek tűnhet: azokon az elméleti fejtegetéseken túl, amelyekben a szociológia több más tudományággal kerül párhuzamba, ill. kapcsolatba, olyan empirikus kutatások eredményeit is bemutatjuk, amelyek esetenként akár egész nemzeti közösségeket élénken foglalkoztató, rendkívül nagy horderejű társadalmi problémákra világítanak rá. A továbbiakban az említett fejlődési mozzanatokot igyekszünk röviden, lényegre törően áttekinteni. Kimerítő részletekbe nem kívánunk bocsátkozni, ehelyett arra fogunk törekedni, hogy a vizsgálódás főbb területeit, eredményeit és problémáit oly módon tekintsük át, hogy az sorvezetőül szolgáljon a későbbi kutatások számára. Figyelmünk mindenekelőtt az egyéni emlékezet társas természetére, a kollektív emlékezetre, valamint az emlékezethez való kulturális viszonyulás problémájára fog irányulni. Az említett három terület szorosan összefüggő, egymástól mégis jól elhatárolható kérdéskört alkot.

Az egyéni emlékezet társas természete

Az emlékezet pszichológiai vizsgálatának egyik nagy úttörője, Frederic C. Bartlett (l. Bartlett 1932/1995) volt az, aki az 1930-as években rávilágított az egyéni emlékezet társas természetére. Bartlett mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy az emberi emlékezet a megőrzésre szánt mozzanatok kiválasztásának pillanatától fogva *társas jelleget* ölt magára, minthogy a megtapasztalt élményeket azok jelentése, vagyis a világról szerzett ismeretek struktúrája alapján rögzíti, amelyben tulajdonképpen az egyén adott kultúrában elfoglalt helye tükröződik. A brit pszichológus azt is kifejtette, hogy az egyénnek egy adott eseményhez fűződő emlékeit rendszerint az is befolyásolja, hogy mások hogyan emlékeznek vissza ugyanarra a történésekre. Az emlékek tehát a társadalmi kapcsolatok hálójában konstituálódnak és szilárdulnak meg.

Ugyanebben az időszakban különböző országokban olyan neves tudósok, mint Lev Vigotszkij, George H. Mead vagy Pierre Janet (l. Maines et al. 1983, Bakhurst 1990, Paolicchi 2000) egymástól függetlenül is hasonló meggyőződésre jutottak. Az elgondolás azonban mindenekelőtt Maurice Halbwachs munkássága nyomán került be a társadalomtudományi gondolkodásba. A Durkheim elméleti alapvetéseire támaszkodó Halbwachs szerint az egyének emlékei „társas vonatkoztatási keretek” között rögzülnek, amelyek egyrészt biztosítják a kapcsolódási felületet, másrészt jelentéssel ruház-

zák fel az emlékeket. Az emlékezetnek ezeket a kognitív és emocionális kereteit azok a sémák alkotják, amelyek segítségével szelektálni, rendszerezni és értelmezni tudjuk a múltbeli eseményeket. A sémák a társas interakciók hatásainak interiorizációja nyomán formálódnak, majd ezeknek az interakcióknak a sorozatos ismétlődése nyomán veszik fel alakjukat (vö. Halbwachs 1925/1994, 1950/1997).

Az emlékezet társas vonatkoztatási keretei alapvetően a nyelv és a verbális megnyilatkozások útján öltenek testet, illetve változtatnak alakot, és éppen a nyelv és a csoportokban folytatott kommunikáció az, amelynek az egyéni emlékezet szociális aspektusai iránt érdeklődő társadalomtudomány ma a legnagyobb figyelmet szenteli. Az emlékezés és az emlékezet általános tudományos magyarázatával csak érintőlegesen foglalkozó szociológiai vizsgálódás jellemzően a narratív stratégiákban (Namer 1987a) megnyilvánuló emlékezésre irányul. Ezek, az egyének által használt narratív stratégiák különböző társas kontextusokban, mindenekelőtt életrajzi interjúk és önletrajzi elbeszélések során körvonalazódnak. A narrációra fókuszáló társadalomtudományi gondolkodás tehát tulajdonképpen az „élettörténet-elemzés” módszertanából (Bertaux 1981, Ferrarotti 1990) eredő problémák során bontakozik ki. Az említett területhez kapcsolódó tanulmányok köre rendkívül szerteágazó, így ezek részletes taglalására nem vállalkozhatunk. Az élettörténet-elemzés módszere az identitás és az életrajzok, a társadalmi nemekre és az egyes nemzedékekre jellemző sajátosságok, a fogyasztási szokások és a különböző életstílusok, és más hasonló kérdéskörök vizsgálatára irányul. Az empirikus kutatások problémáját azonban elsősorban az egyéni visszaemlékezések hitelességének és megbízhatóságának a kérdése jelenti. Mindamelllett különbséget kell tenni az élettörténet-elbeszélés (vagyis hogy az egyén hogyan beszél el – részben vagy egészben – saját élettörténetét), valamint a tényszerű élettörténet (vagyis ugyanannak az életűtnak az adott egyén emlékezetétől független leírások és dokumentumok alapján objektív rekonstrukciója) között. Fontos tehát hangsúlyozni, hogy az önletrajzi emlékezet a kutató szempontjából más funkciót tölt be, mint a tisztán dokumentumjellegű források. Az egyes elbeszéléseket többszintű elemzést igénylő, hermeneutikusan értelmezendő leírásként kell felfogni, melynek esetében az egyén beszámolójának tényszerű valósága kevésbé lényeges, mint az elmondottak emocionális igazságtartalma, a narratívum tartalmi elemei pedig kevésbé fontosak, mint az elbeszélés módja. Az önletrajzi források révén egyfelől a „szubjektivitás” dimenziójába, vagyis abba az interpretatív dimenzióba nyerhetünk betekintést, amelybe az egyén önnön élettörténetének értelmezése és újraértelmezése folytán saját cselekedeteit elhelyezi, másfelől pedig megjeleníthetjük az adott individuum különböző társadalmi csoportokban elfoglalt helyének dimenzióját, amelyben egyúttal az egyén diszkurzív stratégiái is kibontakoznak.

Az egyéni emlékezet társas természete a narratív stratégiákban több módon is tetten érhető. A társas jelleg mindenekelőtt az egyéni idő és a kollektív idő sajátos összekapcsolódásában domborodik ki. A személyes visszaemlékezést a társadalmi kontextus időhöz kötötten epizodikus vonatkoztatási keretei rendszerint nagyban befolyásolják. A társadalmi és a személyes tapasztalatokon alapuló időrendiség rendszerint nem esik egybe, ugyanakkor kölcsönösen erősítik egymást; az eltérő idői irányultságok összekapcsolódásának mértéke az egyén adott csoporttal vagy a társadalom egészével való azonosulásának a függvénye (Cavalli 1985, De Connick–Godard 1990). Az emlékezet tár-

sas meghatározottsága akkor is hamar szembeötlik, ha figyelembe vesszük, hogy a megfigyelt jelenség elbeszélés. Maga a nyelv, amely egy tulajdonképpeni társadalmi konvenció, az emlékek verbális felidezésének szolgálatában álló *a priori* erőforrás, a narratív diskurzus pedig szükségképpen társas helyzetekben megy végbe. Mivel a narratív természetű jelentésalkotó mechanizmusokra a kulturális közvetítettség jellemző, az emlékek előhívását (és valószínűleg az egyéni emléklenyomatok keletkezését is) a szociális kontextus jelentősen befolyásolja (Bruner 1995). A narratív tevékenység ráadásul olyan dialógusszerű kommunikációs szituációban zajlik, amelynek nemcsak maga az elbeszélő, hanem a hallottakat figyelemmel kísérő, rögzítő, esetenként közbekérdező, olykor pedig anticipációkat is előrevetítő befogadó is részese. A felidezésnek tehát tetten érhető egy olyan társas aspektusa is, amely a visszaemlékezés sajátos viszonystruktúrájához köthető (Macioti 1985). Mindamellelt az elbeszélés maga is „szocializációs tevékenység”, illetve olyan eszköz, amelyet az elbeszélő változó mértékű implicitással saját, referenciasoportokhoz fűződő viszonyának a definiálására használ (Burgos 1989).

A múltbeli történések értelmezése és újraértelmezése valójában szorosan összefügg az egyén társas kapcsolatrendszerével. Ez a felismerés ugyanakkor egy sokkal általánosabb témakör irányába vezeti el a kutatót. Mivel a modern kor embere számára társas csoportok sokasága jelent egyidejűleg viszonyítási pontot – mégpedig oly módon, hogy a múltbeli tapasztalatokat valamennyi csoport a rá jellemző sajátos szemléletmóddal közelíti meg –, a múlt képe bármely pillanatban több különböző nézőpontból tűnik fel egyszerre. A sok kapcsolódás akár fogódzót is jelenthet, de ugyanakkor könnyen bizonytalanságot szülhet. A „többszörösén” kérdése már legalább egy évszázada szerepel a modernitást vizsgáló szociológia terítékén, a probléma azonban ma különösen aktuális (bővebben: Elster 1985). Az emlékezés szociológiája még tovább árnyalja a kérdést: a modern kognitív tudat esetében ugyanis éppen a személyes múlt az, amelyre a széttagoltság és a többszörösség jellemző.

Az elbeszélés keretében visszaadott emlékek nem is annyira magát a múltat, mint az egyénnek azt a törekvését tükrözik, hogy a múlt mibenlétét egy adott diszkurzív kontextusba helyezve próbálja megragadni. A múlt bármikor képes arra, hogy önmagát egy másik diszkurzív kontextusba helyezve más értelmezési köntösben jelenjen meg. De vajon létezik-e „önmagában” is az a múlt, amelynek képe attól függetlenül is változatlan marad, hogy a különféle elbeszélések milyen alakban tüntetik fel? Ez a probléma mindazonáltal inkább a pszichológusokat, semmint a szociológusokat foglalkoztatja. Az emlékezet társas természetét vizsgáló szociológusok jellemzően a múlt valóságát magát is „szociális konstrukcióként” értelmező (Berger és Luckmann 1966, l. még Bruner 1991) „konstruktivista” memóriafelfogás irányába hajlanak. Ezt pedig részben éppen a kutatók által vizsgált anyagok természete magyarázza, amely arra készíti őket, hogy többé-kevésbé tudatosan bekapcsolódjanak a társadalomtudományi gondolkodást jelenleg átható ún. „diszkurzív megújulás” áramlatába (Harré 1992).

Más megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a szociológusok kis kitérével az identitás fogalmához jutottak el. Az egyén identitását bizonyos értelemben az adott személy múltja határozza meg. Az énkép azonban a jelen nézőpontjainak függvényében változhat. Kétségtelen tény, hogy az identitás emlékezeti felépítmény; ha azonban az emlékezet narratív természetű, ez az identitásra is igaz: a többszörös és -jelentésű narráció befolyása tehát rá is éppúgy kiterjed. A memória társadalomtudományi kutatása előtt a

jelen stádiumban minden bizonnyal még igen hosszú út áll, az eddig elért eredmények azonban már most nagyon fontos empirikus bizonyítékokkal szolgálhatnak a jelenlegi elgondolások alátámasztására.

Kollektív emlékezet

A szociológusok érdeklődésére elsősorban a „kollektív emlékezet” kérdése tart számot. Mielőtt azonban rátérnénk a probléma közelebbi tanulmányozására, fontos rámutatnunk arra az általános sajátosságra, mely szerint önmaga fenntartása érdekében minden egyes emberi társadalomnak létre kell hoznia, majd nemzedékről nemzedékre tovább kell hagyományoznia saját kulturális örökségét. Kétségtelen tény, hogy a biológiai evolúció folyamata az egyes fajok kollektív emlékezetének megőrzését és továbbadását szolgálja, az emberi faj sajátos fejlődése azonban azt is megkívánja, hogy a szociális emlékezet megőrzésének feladatát az ember intencionális tevékenységgé emelje, melynek nyomán az egyes kultúrákra sajátosan jellemző intézményeket, konvenciókat és jelentéstárakat hoz létre (Rossi 1988, I. még Assmann 1992). Az egyes társadalmak által megőrzött és nemzedékről nemzedékre áthagyományozott kulturális örökség a hétköznapi és szakmai jellegű ismereteket, a bölcsészettudományokat, az adott kultúra nyelvét, valamint a különböző készségeket és szokásokat foglalja magában. A szociológusok azonban az antropológusokra és a többi társadalomtudomány képviselőire várva számtalan ösvényét hagyták ennek a területnek felfedezetlenül, hogy a kulturális örökségnek kifejezetten azokra az aspektusaira irányíthatják figyelmüket, amelyek a múlt különféle reprezentációihoz és elbeszéléseihez kapcsolódnak. A kollektív emlékezet fogalmát tehát a múlt olyan szociális reprezentációiként kell felfogni, amelyeket a különböző társadalmi csoportok a csoport tagjainak interakciói során hoznak létre, és foglalnak intézményesített keretbe, illetve őriznek meg és örökítenek tovább.

A „mémoire collective” Gérard Namer (1987a) nevéhez fűződően eredetileg szűkebb értelemben vett, ám a szociológusok által később általánosabb értelemben használt iménti definíciója alapján a kutatók oly módon vizsgálják a kollektív emlékezetet, hogy nemcsak a szociális tudást hordozó kulturális tartalmakat, hanem a tartalmak megformálását, megőrzését és továbbadását meghatározó folyamatokat is görcső alá veszik. A kollektív tudás az adott társadalmi csoport jelen nemzedékének életében történt eseményekre, a távolabbi múlt történéseire, de akár a csoport mitikus őstörténetére is vonatkozhat. Ez a társadalmi emlékezet egyrészt reflexív módon és néhol átfedéseket létrehozva kapcsolódik azokhoz a szokásokhoz, sajátos tevékenységi formákhoz és konvenciókhoz, amelyekben a csoport folytonossága jellemzően nem reflexív módon nyilvánul meg, másrészt kognitív és szimbolikus szinten is szerepet játszik a kollektív identitástudat fenntartásában (Connerton 1989).

Bár a kollektív emlékezet többé-kevésbé intézményesült alakot öltve sajátos aktusok, kegyhelyek vagy éppen műalkotások alakjában tárgyiasítja magát, forrása és újraalkotása a társadalmi életet formáló kommunikatív stratégiák szintjéhez köthető. Ezek a stratégiák olyan folyamatokat indítanak el, amelyek akár konszenzuális alapon nyugodva, akár konfliktusokat szülve jelentős mértékben szelektálják a múltat.

Alessandro Cavalli arra is rámutatott, hogy „mivel a szelekciós folyamat minden egyes kritériuma végső soron értéktulajdonítást jelent, a választás sohasem független az adott csoportra vagy társadalomra jellemző hatalmi struktúrától. Az emlékezet megteremtésének és megszilárdításának hatalma tulajdonképpen a társadalmi szerveződés valamennyi szintjén a hatalom egyik általános fokmérője” (Cavalli 1991, 34).

A kollektív emlékezet és a hatalmi viszonyok összefüggése egyike azoknak a problémáknak, amelyekkel a társadalomtudományi kutatás a legtöbbet foglalkozik. A kollektív emlékezet legfőbb funkciója – ahogy Halbwachs (1950/1997) kitűnően rátapintott – valójában az, hogy megteremtse egy adott társadalmi csoport kohézióját és identitásának bizonyosságát. Mivel azonban a modern társadalmakban az identitásra nagyfokú képlékenység jellemző, a kollektív emlékezet reprezentációinak meghatározása feszültségekkel teli folyamat. A társadalmi múlt kollektív reprezentációit a mindenkori hatalmi elit rendszerint olyan alakba igyekszik önteni, amellyel alátámaszthatja a társadalom értékrendszerének létjogosultságát, és ösztönözheti törekvéseit – mintegy igazolva önnön legitimitását. Minél összetettebb egy társadalom és minél több elitcsoport verseng a hatalmi pozícióért, a múlt annál inkább áldozatul esik azoknak a stratégiáknak, amelyek a hatalmi érdekekkel leginkább összhangban álló reprezentációk formalizálására irányulnak.

Az említett stratégiák közül – különösen a nemzeti identitás konstrukciójában játszott szerepük folytán – kétségkívül a kommemoratív aktusok a legfontosabbak. Az ünnepi megemlékezések és az alkalmi szertartások, valamint az ugyancsak a kommemoratív aktusok közé sorolandó emlékművek, kiállítások és múzeumok már régóta a szociológusok figyelmének középpontjában állnak. A társadalomtudományi vizsgálódás mindezek tükrében egyszerre irányul a folyamatban részt vevő különféle szereplőkre, a szereplők eltérő érdekeire és stratégiáira, a kommemorációt övező érdekkonfliktusokra, illetve közmegegyezésre, a kommunikatív megnyilatkozások módjára, valamint a megismerésnek azokra a formáira, amelyeken keresztül a befogadó újraéli a múltat (Schwartz 1982, 1990, Schwartz et al. 1986, Namer 1987b, Connerton 1989, Billig 1990, Wagner–Pacifci–Schwartz 1991, Zolberg 1996).

A múlt értelmezéséhez társuló politikai értéktulajdonítás különösen a múlt század utolsó évtizedeiben vált szembeötlővé, amikor a tudósok – Habermas (1986) szavaival élve – „a történelem politikai kisajátításának” kérdéséről vitáztak. Az álláspontok a második világháború után a holokauszt emlékével szembesülő nyugati társadalmak vonatkozásában ütköztek a leghevesebben (l. még Bauman 1988). A probléma jelentősége különösen abban a vitában domborodott ki, amelyben Habermas és a revizionista német történészek véleménye állt szemben egymással, s amely más országokban is nagy visszhangot váltott ki. Az Adorno által már korábban nagyszerűen felvázolt probléma (Adorno 1960) az emlékezet erkölcsi-morális aspektusát állította előtérbe (vö. többek között Vidal-Naquet 1987), ráirányítva a figyelmet arra, hogy a múlt újraértelmezése mekkora jelentőségű a demokratikus társadalmak életében, illetve hogy a tömegmédiá milyen fontos szerepet játszik a társadalmi emlékezet alakításában (Gallerano 1995).

A történelem politikai kisajátítása kapcsán a korábbi szovjet blokk államaiban is igen élénk eszmecsere zajlott. A kelet-európai „létező szocializmus” rezsimeinek bukásához vezető mozgalmak rendszerint az emlékezet és a történelem manipulálását vetették a hatalmi elitcsoportok szemére, síkra szállva az elnyomott társadalmi csoportok

emlékezetének védelmében. Ennek kapcsán több kutató is a társadalom „visszanyert emlékezetéről” beszél (Brossat et al. 1990). A kelet-európai uralmi rendszerek megdöntése, különösen az elején, a korábbi perek újrafelvételéhez, az előző rendszerben bebörtönzött személyek rehabilitációjához, a köztéri szobrok, emléktáblák és utcanévtáblák eltávolításához és újakra cseréléséhez, az iskolai történelemlékek újrairrásához: gyakorlatilag a múlt teljes újrairrásához vezetett. Ezzel egyidejűleg olyan „nemzeti” és „nemzetiségi” emlékezetek is a felszínre kerültek, amelyek egyes esetekben erősítették a civil társadalomban végbemenő emancipáció folyamatát, másutt azonban (például a volt Jugoszlávia területén) a társadalom széthullásához vezető folyamatokat indítottak el, ami a médiát saját céljaira könyörtelenül kisajátító elites csoportok malmára hajtotta a vizet.

Néhány elméleti probléma

Az előbbieken felvázolt jelenségkör néhány érdekes elméleti problémát is felvet. Először is felvetődhet a kérdés, hogy egy adott csoport kollektív emlékezete vajon milyen mértékben lehet képes arra, hogy a múlt képét saját céljainak megfelelően, önkényesen átformálva újraalkossa a múltat. Ezzel kapcsolatban Hobsbawm és Ranger (1983) arra mutat rá, hogy a hatalmi elites csoportok sokszor olyan mértékben manipulálják a múlt emlékeit, hogy gyakorlatilag „új hagyományt teremtenek”. Schwartz (1982) már sokkal óvatosabban fogalmaz, amikor kifejti, hogy a kollektív emlékezet által kiválasztott eseményekre mindig jellemző bizonyos fokú tényyszerűség, amely egyúttal a történések későbbi újrakonstruálására is módot ad. Schudson (1987) azonban mindezekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a múlt rekonstrukciójának önkényességét a modern társadalmakban jelen levő kollektív emlékezetek sokasága jelentősen behatárolja. A hatalmi körök érdekeinek teljesen alárendelt, homogenizált kollektív emlékezet elvben csak a totalitárius rendszerekben képzelhető el. A valóságban a múlt tetszőlegesen manipulálhatóságának a dominánssal szembehelyezkedő emlékezetek mindenkor jelenléte szab gátat (Passerini 1992).

Másodsorban érdemes kiemelni, hogy a múlt argumentatív felidézése, mellyel az egyes társadalmi csoportok önnön értékrendjük és céljaik létjogosultságát igyekeznek megerősíteni, különösen nagy hangsúllyal jelenik meg a társadalmi diskurzusban. Szociológiai elméleti szempontból mindez azt látszik alátámasztani, hogy a hagyomány társadalmi rendszerekre gyakorolt legitimizáló ereje korántsem szűnt meg. Amióta ugyanis Weber bevezette a legitimizáló hagyomány fogalmát, a 20. századi társadalomtudósok többsége úgy gondolta, hogy ez a legitimizáló funkció a modernitás terjedésével párhuzamosan fokozatosan veszíteni fog a jelentőségéből. Nyilvánvaló, hogy tévedtek. Feltételezésük kapcsán azonban számos újabb probléma merült fel: a múlt ugyanis soha nem önálló érvényű, önmagában is megálló elemként, hanem különféle gazdasági és politikai tényezőkkel összefonódva játszik szerepet a társadalmi diskurzusban. Az, hogy (nemzeti, regionális, nemzetiségi vagy más jellegű) kollektív identitásuk megteremtéséhez az egyes társadalmi csoportok mennyiben tudják vagy akarják segítségül hívni a múltat, jelentős mértékben az adott gazdasági-politikai kontextus függvénye; lehetőségeikben és szándékaikban pedig egyúttal azok a körülmények is tükröződnek, amelyek

meghatározzák, hogy érdekeik érvényesítése érdekében milyen lehetséges akcióformákhoz és stratégiákhoz folyamodhatnak (Melucci–Diani 1992).

A kollektív identitás és az emlékezet viszonyának meghatározása szintén rendkívül problematikus kérdés. Kétségtelen, hogy az emlékezet mind az egyén, mind a társadalmi csoport szintjén szoros kapcsolatban áll az identitással – ami nemcsak annyiban igaz, hogy az egyén az idő előrehaladtával az emlékezet révén lesz képes „önmaga azonoságáról” bizonyosságot szerezni, hanem annyiban is, hogy az identitás működteti azt a mechanizmust, melynek hatására az egyén egyes emlékeket kiváltságban részesít a többivel szemben. Ha azonban az emlékezetet ilyen szorosan az identitáshoz kötjük, hajlamosak lehetünk megfeledkezni arról, hogy az emlékezetnek egy olyan tulajdonság is éppúgy sajátja, melynek köszönhetően az egyén akár ellentmondásba is kerülhet avval az identitással, amellyel adott esetben éppen azonosulni kíván. Erre a sajátosságra elsősorban a frankfurti iskola követői hívták fel a figyelmet (Marcuse 1955, Jay 1982). Az egyén szintjén vizsgálódó pszichoanalízis tanúbizonyságát adta, hogy az emlékezet annak kapcsán is joggal tarthat számot a tudományos érdeklődésre, hogy képes a tudatba be nem kerülő, vagyis a tudatos identitásalkotás folyamatán kívül rekedt emléknymok megőrzésére. Az emlékezetnek, legalábbis potenciálisan, ezért volt mindig is reflexív kritikai jellege, illetve destabilizáló ereje. Mindez csoportszinten is érvényes: az emlékezet nem csupán a csoportidentitás és az aktuális csoportérdekek letéteményese, hanem egyúttal azoknak az emléknymoknak is a tárháza, amelyeknek adott esetben megfelelő lehet az intenzitásuk ahhoz, hogy kikezdjék a megszilárdult lenyomatokat, valamint hogy segítsenek megérteni a jelenbe vezető, illetve a jelent elfojtott vágyak és traumák képében megkérdőjelező folyamatokat.

Az említett elméleti perspektívából szemlélve megállapíthatjuk, hogy számos ország jelenlegi társadalmi diskurzusában az emlékezetnek két eltérő és tulajdonképpen egymással ellentétes megközelítésmódja domborodik ki. Az ún. „identitáspolitikák” a múltból kizárólag azt használják fel, ami a kiválasztott identitás megerősítését, valamint az általuk képviselt érdekek védelmét szolgálja. Mások ezzel szemben azért idézik fel a múltat, mert az újbóli feldolgozásra szorul.

A kettő semmi esetre sem tévesztendő össze egymással. A múlt „feldolgozásának” fogalma [Aufarbeitung] tulajdonképpen az emlékezeti munka egyik sajátosságához kapcsolódik. A visszaemlékezésnek ez a formája a – fájdalmas és nehezen feldolgozható emlékektől rendre megszabadulni igyekvő – felejtés spontán jellegű folyamatához, valamint a – fenntartani kívánt identitást veszélyeztető tényezők kiküszöbölésére törekvő – politikai akarat hasonló, ugyanakkor szándékos mechanizmusaihoz képest éppen a múlt legfájdalmasabb mozzanataival való tudatos szembesülésre irányul. Ez a folyamat indítja arra az egyént, hogy felelősséget vállaljon a múltjáért (Barazzetti–Leccardi 1997).

Kulturális hozzáállás a múlthoz

Az embereknek a múlthoz és az emlékezethez való kulturális hozzáállása életkoronként és nemenként, társadalmi csoportonként és osztályonként, vallásonként és kultúránként változó. A különböző országokban már eddig is szép számmal születtek

olyan tanulmányok, amelyek ezeket a kérdéseket járták körül. A panoráma túlságosan széles és összetett ahhoz, hogy valamennyi tanulmányt részletesen áttekintsük, arra azonban bátran vállalkozhatunk, hogy legfontosabb eredményeiket átfogó rendszerbe foglaljuk.

A szociológiai elemzésből mindenekelőtt arra derült fény, hogy az emberek emlékezete nem mindig egyformán működik, legalábbis nem mindig ugyanazok az eszközök állnak a rendelkezésünkre, hogy az emlékezést segítsék. Következésképpen az emlékezet nem mindig ugyanazokat a funkciókat és ugyanazt a rendeltetést tölti be. Ebben a vonatkozásban a legjellemzőbb és legszembetűnőbb különbséget a csak szóbeli kultúrájú, illetve a kultúrájukat túlnyomórészt az írásbeliség révén közvetítő társadalmak között érhetjük tetten. Az írás elterjedése az emlékezet progresszív tárgyiasulásának történetében meghatározó állomást jelentett (Leroi-Gourhan 1964). Az írásbeliséget nélkülöző társadalmakban a társadalmi emlékezetet jellemzően a ritualizált narratívák hordozták, az írás elterjedése azonban megváltoztatta az emlékezet szerepét és funkcióit. Az új feltételek két új emlékezet-tani eljárás kialakulását tették lehetővé: az emlékművek, szobrok és feliratok révén való megemlékezését, valamint a dokumentálását (Le Goff 1979).

Az írásbeliséget nélkülöző társadalmak meghatározó emlékezettechnikái az írásbeliség térhódításával párhuzamosan fokozatosan idejétműlttá váltak (Yates 1966). A modern kor kezdetén pedig a nyomtatás megjelenése még inkább felgyorsította ezt a folyamatot. Az emlékezet objektivizálása az intézményesítés újabb és újabb formáival gazdagodott, a közigazgatási, pénzügyi, diplomáciai, illetve családi dokumentumok szisztematikus felhalmozása folytán pedig egyre bürokratikusabb jelleget öltött. Később a fényképezés, majd a fonográf, végül pedig a számítógép feltalálásával a technológia kínált egyre több lehetőséget a múlt nyomainak minél pontosabb rögzítésére. Az emléknymok megőrzésére és reprodukálására tehát egyre fejlettebb módszerek jelentek meg. Az új találmányok „korábban elképzelhetetlen módon a jelen kézzelfogható közelségébe hozták a múltat” (Kern 1983, 38), és megváltoztatták az egyéni, valamint a kollektív emlékezés módját. Más megközelítésben megteremtették a lehetőségét egy olyan mértékben kibővült „társadalmi emlékezet” létrejöttének, amelyet az egyéni és kollektív emlékezetek többé nem voltak képesek teljes egészében asszimilálni. A társadalmi emlékezet befogadóképességének a technológia közvetítésével való hihetetlen mérvű bővülése egyike azoknak a legszembetűnőbb sajátosságoknak, amelyek az „objektív kultúra” nagyarányú előretörésének és a „szubjektív kultúra” viszonylagos háttérbe szorulásának tipikusan a modern társadalmakra jellemző ellentmondására utalnak – ahogy azt Simmel a múlt század elején megfogalmazta (vö. Simmel 1900/1977). A társadalomkutatás szempontjából ugyanakkor azt is lényeges megemlíteni, hogy ez a kollektív emlékezet nem feltétlenül ugyanúgy hozzáférhető mindenki számára. A múltra vonatkozó levéltári anyagok demokratikus kezelésének problémája ugyanis az új technológiák megjelenésével sem szűnt meg. A rendelkezésre álló információk potenciális bősége esetén például különösen megnő a befolyása azoknak az információs és dokumentációs központoknak, amelyek az információk összegyűjtését és terjesztését végzik (Gregory–Morelli 1994).

Vizsgálódásunk szempontjából a jellemzően az említett technológiai újítások szerepével összefüggő megállapításokon kívül azt is érdemes kiemelni, hogy a modernitás

az emlékezetet illetően rendkívül ellentmondásos kulturális alakzat (Jedlowski 1989, 1990), amelyet mindenekelőtt a tradíciók állandó válsága jellemez: a múlt elveszíti a jövőt formáló korábbi normatív szerepét, a társadalmi élet folytonossága pedig folyamatosan megkérdőjeleződik. Az idő „felgyorsul”, a tárgyi környezet állandóan változik, ezzel együtt a tapasztalatok terét fokozatosan felváltja a jövővel kapcsolatos elvárások horizontja. Mindezek következtében a múlt mint jelenvaló múlt leértékelődik, ami elvezet ahhoz a felismeréshez, amely szerint a jelen, a múlt és a jövő élesen különválasztható (Koselleck 1979). A múlt ennek a felismerésnek a nyomán válik par excellence „elveszett idővé”, ami az absztrakt történelmi tudás kialakulásán kívül a nosztalgikus szemlélet előtt is teret nyit (nem véletlen, hogy a nosztalgia kifejezéssel csak a 18. század végén találkozhatunk először: vö. Davis 1975). Ezzel egyidejűleg új intézmények és tevékenységek jelennek meg: a múzeumok, a restauráció vagy a régiségkereskedelem a modernitást megelőzően például egyáltalán nem is léteztek.

A múlt leértékelődése, a múlttól való elszakadás valójában csak a 20. század elején, az avantgárd és a modernista mozgalmak előretörésével indult meg, és a „jelenközpontú álláspont” fokozatos térhódításával párhuzamosan jó egy évszázadon át egészen addig tartott, amíg a múlt teljesen el nem vesztette érvényét a jelen számára. A „jelenközpontúság” előtérbe kerülését Simmel és más szerzők már a század elején előre vetítették, a jelen helyzetet posztmodernnek tekintő tudósok elemzéseiben pedig ma már kulcsmozzanatként szerepel ez a megközelítés (l. Harvey 1990). A múlt folyamatos kulturális értékvesztését ezzel együtt több folyamat is ellensúlyozza. A modernitással párhuzamosan ugyanis az önéletrajzi emlékezetre mint az egyéni tudat felfedezésének privilegizált módjára egyre nagyobb figyelem irányult. Az önéletrajzi emlékezetet ma is kitüntetett figyelem övezi, az önéletrajz pedig a különféle társadalmi csoportok körében továbbra is különös érdeklődésre tart számot (Passerini 1988).

A gazdasági, háborús vagy politikai okok miatt az elmúlt században elindult emigrációs hullámmal összefüggő elidegenedés ugyanakkor rendkívüli értékkel ruházta fel az egyéni, családi és etnikai emlékezeteket. Határozottan állíthatjuk, hogy azok a jelenlegi mozgalmak, amelyek a kultúra és a politika metszéspontjában Európa különböző részein, illetőleg szerte a világon az etnikai, regionális és nemzeti identitások megerősítésén fáradoznak, egyáltalán nem fordultak el a múlttól. Vannak, akik ezt a jelenséget a posztmodern jeleként értelmezik, holott csak a modernitás ellentmondásosságát vetítik ki a posztmodernre. Ahogy már korábban is láttuk, az említett mozgalmak kapcsán rendkívül fontos momentum, hogy a múlthoz való viszonyulásuk egyoldalú, hiszen az emlékezetet instrumentálisan használják fel: annak érdekében, hogy önnön politikai célkitűzéseikre szimbolikus megerősítést találjanak, módszeresen kerülnek mindazt, ami a múltban fájdalmas, problematikus, kellemetlen, esetleg zavaros lehetett. Az emlékezet ilyen jellegű felhasználása pontosan az ellenkezője annak, amit a múlt feldolgozásán és átértékelésén [Aufarbeitung] értettünk.

Arról, hogy a múlt feldolgozásának kérdése a modernitást illetően milyen óriási jelentőségű, a holokauszt példaértékű esete szolgált tanúbizonyságot. A holokauszt ugyanis olyan örökséget rótt napjaink kultúrájára, amellyel nem mindenki kíván számot vetni. Rajta keresztül a múlt arra szólít fel bennünket, hogy győzelmeink ünneplése és nézeteink folytonos igazolása helyett vessünk számot a történetekkel, próbáljuk meg jóvátenni bűneinket, és óva int attól, hogy újra elkövessük ugyanazokat az igazságtalansá-

gokat. Ez a holokauszttal szemben tanúsított magatartás, amelyet az iménti elgondolás sugalmaz, korántsem a legnépszerűbb vagy a legáltalánosabb. Lelkiismeretünk megnyugtatót sem várhatjuk tőle. Szerves része azonban annak a rendkívüli változatos-ságot mutató kulturális konstellációnak, amelyben napjainkban az emlékezetet vizsgáljuk. A felvázolt kereteken belül a legígéretesebb kutatási területek közül a továbbiakban azokra fogok szorítkozni, amelyek a média szerepével, illetve a különböző nemzedékek egymáshoz való viszonyával foglalkoznak.

Gyakran ismételt közhely, hogy a legújabb média szükségszerűen visszaveti a múlt iránti érdeklődést. A társadalomtudományi kutatás azonban ennél sokkal árnyaltabb képet fest. Először is meg kell jegyeznünk, hogy a média ma a különféle társadalmi csoportok emlékezetének egyik legfontosabb őrzője. A problémát az jelenti, hogy a média olyan bőséges információmennyiséget kínál mindannyiunk számára, amely egyfelől az identitásépítés szinte végeláthatatlan lehetőségét nyitja meg, másfelől merőben új szelekciós mechanizmusok kialakítását igényli. Másodszor, a modern kommunikáció alapvetően szóbeli és vizuális jellege folytán úgy tűnik, hogy a média nem is annyira megszünteti, mintsem megváltoztatja az egyéni és kollektív emlékek szerveződésének módját. A modern társadalmakat az ún. másodlagos szóbeliség térnyerése jellemzi (Ong 1982), amely az írásban és nyomtatásban meggyökeresedett szemléletmódokat megfosztja különös jelentőségüktől, ám mindeközben olyan elgondolásoknak is teret enged, amelyek a korábbi eszméket idézik vissza módosított formában.

Ami a különböző generációk egymáshoz való viszonyát illeti, a szociológusok egyik legfőbb kutatási területe a fiatalság „történelmi emlékezetének” hiánya. A fiatalok a kutatások tanúsága szerint teljesen érdektelennek mutatkoznak az iránt, hogy a múltat, illetve a korábbi nemzedékek örökségét beépítsék saját élményanyagukba. A valóságban természetesen ebben az esetben is árnyaltabb a kép: míg a fogyasztóközpontú szemlélet hatásainak leginkább kitett fiatalok jobban vonzódnak az emlékezet újszerű és kevésbé igényes formái, például a hagyományok mesterséges felélesztése iránt (l. revival-jelenség), addig a múlttal való folytonosság keresésének értékesebb, mélyebb formái jellemzően a politikai vagy politikai vonatkozású kérdések iránt érdeklődő fiatalok körében érhetők tetten. Az egyén emlékezethez való viszonyulása bizonyos fokig mindkét esetben idioszinkratikus; jóllehet azt, hogy ez a sajátos egyéni hozzáállása milyen megnyilvánulási formát ölt, a társadalmi diskurzus minősége is nagyban befolyásolhatja (Cavalli 1999).

Konklúzió

Ahogy az az eddigiekből is kitűnik, az emlékezetre irányuló társadalomtudományi vizsgálódás számos területre kiterjed, és rengeteg kérdésre keres választ. Segítségével a szociológia megközelítéséből kerülhetünk közelebb az emberi lét és az emberi tevékenységek időhöz kötött, tűnékeny természetének megértéséhez, miközben rendre átfedésbe kerülünk a társadalomtudomány legfontosabb problémáival: az identitás kérdésével, a valóság konstrukciójával, a különféle mozgalmak és társadalmi intézmények szerepének elemzésével vagy éppen a modernitás és a posztmodern kérdéseinek bon-

colgatásával. Az elkövetkező években vélhetően mind az empirikus kutatás, mind pedig az elméleti gondolkodás terén figyelemre méltó előrelépésnek lehetünk majd szemtanúi. Konklúzió gyanánt szeretném kiemelni, hogy a lehetséges fejlődési irányok között véleményem szerint az „emlékezet alakzatainak” tanulmányozásán kívül (amin a múlt történéseinek megőrzését és továbbadását célzó konkrét működésmódokat értem) az „emlékezetté vált gyakorlatok”, vagyis a múlt és a jelen folytonosságát a csoport számára biztosító szokásrendek vizsgálata is szerepet kell, hogy kapjon. Emlékezetté vált gyakorlaton minden olyan, egy adott társadalmi csoportra jellemző sajátos viselkedési formát értek, amely idővel gyökeret ereszt, és képessé válik ön maga reprodukciójára. Ami az emlékezet különféle megnyilvánulási formáit illeti, a múltbéli gyakorlatok nem állandósulnak, hanem életünk változó körülményeihez igazodva folyamatosan átalakulnak, és szelektív módon épülnek be a szokásrendünkbe. Noha ezek a kulturális gyakorlatok ebben az értelemben a múlt jelenig tartó meghosszabbításáról gondoskodnak, egyúttal át is formálják a múlt örökségét. Az emlékezetté vált gyakorlatok a különböző társadalmi csoportok folytonosságának kereteit megteremtő cselekvő, kognitív és elbeszélő szokásformák rendszerét jelentik. Kétségszű, hogy ezt a rendszert különböző jelentések, értékek és narratívák sokasága szövi át, amelyek egyúttal igazolják is az adott szokásformák létjogosultságát. Az emlékezetté vált gyakorlatok rendszerének saját automatizmusa van, melynek révén a különböző csoportok emlékezete bármikor előhívható. Paul Connerton szavaival élve „a különböző társadalmi struktúrákra jellemző bizonyos »tehetetlenség«, melynek lényegét a társadalmi struktúrák definiálásával próbálkozok, jelenleg elfogadott nézetek egyike sem tudja megfelelően megragadni” (1989, 5). Ennek a tehetetlenségnek a meghatározása kifejezetten olyan feladat, amelyre az emlékezet elemzésével foglalkozó társadalomtudomány tűnik a legalkalmasabbnak. A probléma megoldása érdekében a kollektív emlékezetre nem tekintetünk úgy, mint a múlt emlékműveinek és emlékképeinek pusztá tárházára: a társadalmi emlékezetet tágabb nézőpontból vizsgálva gyakorlati, kognitív és érzelmi viszonyulások olyan összetett halmazaként kell felfogni, amely a múlt történéseit nem reflexív módon hozza a jelen közelségébe. Ezek a viszonyulások alakítják ki a világnak – a hermeneutika és a fenomenológia fogalmaival – a tapasztalat „előértelmezésével” jellemzett struktúráját, amelynek, történelmi lények lévén, mi magunk is szükségképpen részesei vagyunk. Ha pedig figyelembe vesszük azokat a sajátosságokat, amelyeknek köszönhetően az emlékezet különböző hatásmechanizmusok és önnön tehetetlensége folytán megteremti bennünk a múlt folytonosságát, valamint azt, hogy a múlt az emlékezetnek nevezett reprezentációk formájában ölt új alakot, és nyer új értelmet, akkor a tudományos vizsgálódás szempontjából a hermeneutikus paradigma tűnik a legalkalmasabb modellnek.

Az emlékezet paradoxona ráadásul az ún. hermeneutikai kör ellentmondásához is rendkívül hasonlatos: a jelen felépítményét a múlt konstruálja önnön örökségén keresztül, ezt az örökséget azonban a jelen szelektálja: bizonyos aspektusait megőrzi, más vonásait pedig feledésre kárhoztatja. Ugyancsak a jelen kiváltsága, hogy a történet sokszori elbeszélése által folyamatosan átformálja a múltból alkotott képünket.

Fordította: Holbok Zoltán

Irodalom

- Adorno, T. W. 1960. Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit. In *Gesammelte Schriften*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Assmann, J. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis*. München, C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung.
- Baiesi, N. – Guerra, E. (eds.) 1997. *Interpreti del loro tempo*. Bologna, CLUEB.
- Bakhurst, D. 1990. Social Memory in Soviet Thought. In D. Middleton – E. Edwards (eds.): *Collective Remembering*. London, Sage.
- Bakhurst, D. 2000. Memoria, identidad y psicología cultural. In Rivero, A. Rosa – Bellelli, G. – Bakhurst, D. (eds.): *Memoria colectiva e identidad nacional*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Barazzetti, D. – Leccardi, C. (eds.) 1997. *Responsabilità e memoria*. Roma, La Nuova Italia Scientifica.
- Bartlett, F. C. 1932/1995. *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 1988. *Modernity and the Holocaust*. Oxford, Basil Blackwell.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. 1966. *The Social Construction of Reality*. Garden City, NY, Doubleday.
- Bertaux, D. (ed.) 1981. *Biography and Society*. London, Sage.
- Billig, M. 1990. Collective Memory, Ideology and the British Royal Family. In Middleton, D. – Edwards, E. (eds.): *Collective Remembering*. London, Sage.
- Brossat, A. – Combe, S. – Potel, J. – Szurek, J. (eds.) 1990. *A l'Est: la mémoire retrouvée*. Paris, La Découverte.
- Bruner, J. 1991. The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18.
- Bruner, J. 1995. The Autobiographical Process. *Biographical Research*, 14.
- Burgos, M. 1989. Life Stories. Narrativity and the Search for the Self. *From Life to Life Story*, 5.
- Butler, T. (ed.) 1989 *Memory. History, Culture and the Mind*. Oxford, Basil Blackwell.
- Cavalli, A. (ed.) 1985. *Il tempo dei giovani*. Bologna, Il Mulino.
- Cavalli, A. 1991. Lineamenti di una sociologia della memoria. In Jedlowski, P. – Rampazi, M. (eds.): *Il senso del passato*. Milano, Angeli.
- Cavalli, A. 1999. Educare la società civile. In C. Leccardi (ed.): *Limiti della modernità*. Roma, Carocci.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge Cambridge University Press.
- Davis, F. 1975. *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York, Free Press.
- De Connick, F. and Godard, F. 1990. L'approche biographique a l'épreuve de l'interprétation. *Revue Française de Sociologie*, 31.
- Elster, J. (ed.) 1985. *The Multiple Self*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ferrarotti, F. 1990. *Time, Memory and Society*. London, Greenwood Press.
- Gallerano, N. (ed.) 1995. *L'uso pubblico della storia*. Milano, Angeli.
- Gedi, N. – Elam Y. 1996. Collective Memory. What is it? *History and Memory*, 1 (8).
- Gregory, T. – Morelli, M. (eds.) 1994. *L'eclisse delle memorie*. Roma-Bari, Laterza.
- Habermas, J. 1986. Vom öffentlichen Gebrauch der Historie. *Die Zeit*, 7.
- Halbwachs, M. 1925/1994. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel.
- Halbwachs, M. 1950/1997. *La mémoire collective*. Paris, Albin Michel.
- Harré, R. (ed.) 1992. New Methodologies: The Turn to Discourse. *American Behavioral Scientist*, 36 (1).
- Harvey, D. 1990. *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Basil Blackwell.
- Hobsbawm, E. J. – Ranger, T. (eds.) 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jay, M. 1982. Anamnestic Totalization. *Theory and Society*, 1.

- Jedlowski, P. 1987. Introduzione. In M. Halbwachs (ed.): *La memoria collettiva*. Milano, Unicopli.
- Jedlowski, P. 1989. *Memoria, esperienza e modernità*. Milano, Angeli.
- Jedlowski, P. 1990. Simmel on Memory. In Kaern, M. – Phillips, B. S. – Cohen, R. S. (eds.): *Georg Simmel and Contemporary Sociology*. Dordrecht, Kluwer.
- Kern, S. 1983. *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Cambridge, Harvard University Press.
- Koselleck, R. 1979. *Vergangene Zukunft*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Lavabre, M.C. 2000. Usages et mésusages de la notion de mémoire. *Critique internationale*, 7.
- Le Goff, J. 1979. Memoria. *Enciclopedia Einaudi*, vol. VIII., Torino, Einaudi.
- Leroi-Gourhan, A. 1964. *Le geste et la parole*. Paris, Albin Michel.
- Löwenthal, D. 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MacIntyre, A. 1981. *After Virtue*. London, Duckworth.
- Maciotti, M. I. (ed.) 1985. *Biografia, storia e società*. Napoli, Liguori.
- Maines, D. R. – Katovich, M. A. – Sugrue, N. M. 1983. The Sociological Import of G.H. Mead's Theory of the Past. *American Sociological Review*, vol. 48.
- Marcuse, H. 1955. *Eros and Civilization*. New York, The Beacon Press.
- Melucci, A. 1996. *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Melucci, A. – Diani, M. 1992. *Nazioni senza stato*. Milano, Feltrinelli.
- Middleton, D. – Edwards, E. (eds.) 1990. *Collective Remembering*. London, Sage.
- Namer, G. 1987a. *Mémoire et société*. Paris, Klincksieck.
- Namer, G. 1987b. *La commémoration en France*. Paris, Klincksieck.
- Namer, G. 1994. Postface. In Halbwachs, M. (ed.): *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel.
- Namer, G. 1997. Postface. In Halbwachs, M. (ed.): *La mémoire collective*. Paris, Albin Michel.
- Nora, P. 1978. La mémoire collective. In Le Goff, J. (ed.): *La nouvelle histoire*. Paris, Retz-CEPL.
- Nora, P. (ed.) 1984–86. *Les lieux de la mémoire*. Paris, Gallimard.
- Ong, W. J. 1982. *Orality and Literacy*. London, Methuen.
- Paolicchi, P. 2000. Recordar y relatar. In Rivero, Rosa, A. – Bellelli, G. – Bakhurst, D. (eds.): *Memoria colectiva e identidad nacional*. Madrid, Biblioteca Nueva.
- Passerini, L. 1988. *Storia e soggettività*. Firenze, La Nuova Italia.
- Passerini, L. (ed.) 1992. *Memory and Totalitarianism*. Oxford, Oxford University Press.
- Ricoeur, P. 1991. Narrative Identity. In Wood, D. (ed.): *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*. London, Routledge.
- Rossi, P. (ed.) 1988. *La memoria del sapere*. Roma–Bari, Laterza.
- Schmidt, S. J. (ed.) 1991. *Gedächtnis. Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Schudson, M. 1987. Preservation of the Past in Mental Life. *Quarterly Newsletter of the Laboratory of Human Cognition*, 1.
- Schwartz, B. 1982. The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. *Social Forces*, 61.
- Schwartz, B. 1990. The Reconstruction of Abraham Lincoln. In Middleton, D. – Edwards, E. (eds.): *Collective Remembering*. London, Sage.
- Schwartz, B. – Zerubavel, E. – Barnett, B.M. 1986. The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory. *Sociological Quarterly*, 2 (27).
- Shils, E. 1981. *Tradition*. Chicago, Chicago University Press.
- Simmel, G. 1900/1977. *Philosophie des Geldes*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Taylor, C. 1989. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Vidal-Naquet, P. 1987. *Les assassins de la mémoire*. Paris, La Découverte.

- Wagner-Pacifici, R. – Schwartz, B. 1991. The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past. *American Journal of Sociology*, 97 (2).
- Yates, F. 1966. *The Art of Memory*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Zolberg, V. 1996. Museums as Contested Sites of Remembrance: The Enola Gay Affair. In MacDonald, S. – Fyfe, G. (eds.): *Theorizing Museums. Representing Identity and Diversity in a Changing World*. Oxford, Basil Blackwell.